

ETNOLINGVISTINĖ INFORMACIJA APIE RUGJ LIETUVIŲ TARMIŲ ŽODYNUOSE

Vilija Sakalauskienė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.17>

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojama, kokią etnolingvistinę informaciją apie *rugj* galima perskaityti lietuvių tarmių žodinių žodžių straipsniuose: definicijose, iliustraciniuose sakiniuose, terminuose, frazeologizmuose, paremijose ir kt. Tarmių žodynai puikiai pasitarnauja atliekant leksinius semantinius tyrimus, paremtus lingvistinio pasaulio vaizdo tyrimų metodologija.

Be to, mėginama atsakyti į klausimą, ar *rugys* Lietuvos valstiečiui, žemdirbiui, kaimo gyventojui yra vien maisto šaltinis ir biologinės egzistencijos pagrindas.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: rugys, kalbos pasaulėvaizdis, etnolingvistika, tarmės žodynas, definicija, frazeologizmas, paremija.

1. Įvadas

Etnolingvistika yra lingvistikos atšaka, tirianti kalbos ir kultūros tarpusavio sąveiką (Rutkovska, Smetona 2016, 6). Pagrindinės etnolingvistikos sąvokos yra kalba¹ ir kultūra², o vienas iš bendrų kalbos ir kultūros vardiklių yra papročiai.

Etnolingvistika kelia klausimą, koku būdu ir kokiais rezultatais kalboje atsispindi nacionalinė kultūra, keldama sau svarbiausią tikslą rekonstruoti tai, kas vadinama *kalbiniu pasaulio vaizdu* (Chlebda 2010, 7). Jerzy'io Bartmińskio, Liublino etnolingvistinės mokyklos vadovo, žodžiais tariant, etnolingvistika tiria kalbos sąsajas su kultūra ir visuomenės istorija, ypač rašytine, susijusia su mentalitetu, elgesio sfera ir vertybių sistema (Bartmiński 2002, 380). Pasak J. Bartmińskio, subdisciplinos pavadinimo *etnolingvistika* savitumas yra tas, kad dėmuo *etno-* nurodo subjektą, bendruomenę, taigi ir žmogų, kuris patiria ir protu suvokia pasaulį (Bartmiński 2020, 26).

1 Kalba yra tautiškumo, kultūros dalis, padedanti perduoti papročius, kad ir kur gyventume (Rutkovska, Smetonienė 2019, 173).

2 Kultūra yra sudėtinga visuma, kurioje glūdi žinios, tikėjimai, menas, teisė, moralumas, papročiai ir kitokie žmogaus sugebėjimai (Rutkovska, Smetona 2016, 8).

Straipsnyje pristatomą tyrimą inspiravo Liublino etnolingvistinės mokyklos parengtas *Liaudies stereotipų ir simbolių žodynas* (SSiSL). Jame pateikiamas sintetinis tradicinio vaizdo, užfiksuoto liaudies kalboje, tautosakoje, tikėjimuose, papročiuose, požiūris (SSiSL 2017, 7). Lingvistai, remdamiesi antropologija, šiame žodyne aprašo augalų pasaulį, analizuodami valstietiškas tradicijas, t. y. liaudiškąjį augalų pasaulio vaizdą, šio pasaulio liaudiškąją konceptualizaciją, apimančią realųjį ir mitologinį konceptualizacijos pobūdį.

Kaimo, žemdirbių visuomenei iš visų augalų svarbiausi javai ir daržovės, nes jie tenkina elementarius gyvenimiškus žmogaus poreikius. Po svarbiausių augalų rikiuojasi žolės ir gėlės, krūmai ir medžiai, o semantinio lauko periferijoje – grybai ir piktžolės. Tačiau visas augalų pasaulio vaizdas yra apgaubtas kultūrinio mąstymo, sustiprintas tikėjimo, įsivaizdavimo, konstruojamo ant magiškų pamatų (SSiSL 2017, 10). Tokia aura nuo seno buvo apgaubtas vienas iš svarbiausių žmogui augalų (javų) – rugys. Lenkų tautos tradicijoje *rugiai* yra gausumo, turtingumo, gerumo simbolis (SSiSL 2017, 199), lietuvių tautos tradicijoje – augimo, gyvybingumo, vaisingumo, kantrumo simbolis.

Rugiai Lietuvoje auginami jau nuo senų senovės (I–IV a.). Pasak tautosakos šaltinių, nupjovę rugius žmonės geriausią gubą aukodavo Dievui: „Kitą kartą žmonės, rugius nupjovę, tuoj geriausią gubą sudegindavę Ponui Dievui ant aukos. O kad kas kokias dirses ar smilgas sudegindavęs, tai tam dar blogesni javai užaugdavę“³. Rugiapjūtę lydėdavo specialios apeigos nuo darbo pradžios iki pabaigos.

Etnolingvistinės informacijos apie *rugį* galima rasti lietuvių tarmių žodynų⁴ straipsniuose, iliustraciniuose sakiniuose, terminuose, frazeologizmuose, paremiuose ir kt. Pasak etnolingvisto Wojcecho Chlebdos, teiginys „žodynas yra teksto rūšis“ implikuoja kelias pagrindines tezes: 1) kadangi žodynas yra teksto rūšis, tai jis yra ir pasakymas; kadangi žodynas laikomas pasakymu, tai jis yra tam tikros vietos ir laiko bendruomeninio diskurso dalis. Tai reiškia, kad žodynas turi savo adresantą, savo adresatą, tam tikrą realybę, su kuria susijęs pasakymas; 2) kadangi žodynas yra tekstas (pasakymas), tai jis yra ir tam tikros realybės (taip pat ir kalbinės) interpretacinis pasakojimas (Chlebda 2010, 202). Didelė žodynų vertybė – iliustraciniai sakiniai, užrašyti iš gyvosios kalbos, fiksuojantys tam tikro laikotarpio žmonių gyvenimą: kasdienės buities ir švenčių detales, nuotaikų ir minčių kaitą, savitą pasaulio matymą ir vertinimą. Taigi tarmių žodynai puikiai pasitarnauja atliekant leksinius semantinius tyrimus, paremtus kalbinio pasaulio vaizdo atskleidimo metodologija.

3 <http://www.aruodai.lt/paieska2/fiksacijos.php?FId=3680&back=home&back=home>

4 Kaip ir bet kurios kalbos, taip ir tarmės ar šnekos žodynas yra glaudžiai susijęs su gyvenimu ir įvairiomis jo realijomis (Sakalauškienė 2014, 142).

Rekonstruodami kalbinio pasaulio vaizdo fragmentą, susijusį su augalais, tarp jų ir javais, prieš akis turime ypač turtingą tarmių žodynų medžiagą, kurioje užkoduotas atsakymas į klausimą: kaip žmogus suvokia pasaulį, kaip mąsto apie augalus, kokias savybes jiems priskiria. Lietuvių tarmių žodynų medžiagos apie *rugį* apimtis leidžia analizuoti ją remiantis Liublino etnolingvistinės mokyklos sukurta metodologija. Straipsnyje dėmesys telkiamas į rugio ir žmogaus būties ir kultūros ryšį⁵. *Rugys* lietuvių tautos tradicijoje – augimo, gyvybingumo, vaisingumo, kantrumo simbolis. Rugio grūdai simbolizuoja šeimos sėkmę, vaisingumą.

Atliekant tyrimą ieškoma atsakymų į klausimą, ar *rugys* Lietuvos valstiečiui, žemdirbiui, kaimo gyventojui yra vien maisto šaltinis ir biologinės egzistencijos pagrindas. Keliami prielaida, kad *rugys* žemdirbiui yra duonos, kaip Dievo dovanos, sinonimas.

2. Tyrimo tikslas, medžiaga ir metodas

Straipsnio tikslas – remiantis lietuvių tarmių leksikografinė medžiaga išsiaiškinti, kokią etnolingvistinę informaciją apie *rugį* galima perskaityti tarmių žodynuose (išsamiuosiuose ir diferenciniuose), ir tą informaciją apibendrinti.

Siekiant šio tikslo straipsnyje keliami uždaviniai: 1) apžvelgti *rugio* kaip antraštinio žodžio pateikimą lietuvių tarmių žodynų straipsniuose; 2) nurodyti *rugio* vartojimą kitų žodžių definicijose ir iliustraciniuose sakiniuose; 3) atskleisti *rugio* žmogui teikiamas vertybes, *rugio* vertinimą tarp kitų javų; 4) sukomponuoti į visumą (semantines kategorijas, vadinamas fasetais⁶) lietuvių tarmių žodynuose išryškėjusius *rugio* vaizdinio fragmentus.

Tarmių žodynų medžiagai analizuoti taikomas interpretacinis, analitinis, aprašomasis ir semantinės analizės metodas.

Etnolingvistinės informacijos lietuvių tarmių žodynuose analizei atrinkta apie 400 iliustracinių pavyzdžių iš tarmių žodynų: *Zanavykų šnektos žodyno* 1–3 tomo, *Kazlų Rūdos šnektos žodyno* 1–2 tomo, *Jurbarko šnektos žodyno* rankraščio, *Kupiškėnų žodyno* 1–4 tomo, *Vidiškių šnektos žodyno*, *Dieveniškių šnektos žodyno* 1–2 tomo, *Zietelos šnektos žodyno*, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* 1–2 tomo, *Druskininkų tarmės žodyno*, *Kaltanėnų šnektos žodyno*, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno*, *Šiaurės vakarų žemaičių žodyno* 1–2 tomo, *Kretingos tarmės žodyno*⁷.

5 Pasak Nikitos Tolstojaus, „<...> nėra įmanoma su dvasine tautos kultūra susijusios leksikos tirti grynai lingvistiškai, nuošaly paliekant kalbos vartotojų tikėjimus, papročius, ritualus, kasdienio gyvenimo normas, mitologinius įsivaizdavimus“ (Tolstoj 1992) [Cituoata iš Bartmiński 2020, 25].

6 Tai siauresnė semantinės kategorijos pakategorė, kurioje susitelkia objektų semantiniai bruožai (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 29).

7 Žodynų pavadinimų sutrumpinimus žr. pabaigoje.

Vienas gausiausių tarmių duomenų šaltinių yra *Lietuvių kalbos žodynas*. Šiuo šaltiniu kaip hipertekstu tyrime taip pat plačiai pasinaudota, nes tarminių žodžių straipsniai daugiausia pateikiami pagal šio žodyno žodžių straipsnių modelį (Sakalauskiene 2014, 155). Minėtuose šaltiniuose tarminė medžiaga užfiksuota XX a. pabaigoje – XXI a. pirmame dešimtmetyje.

3. RUGYS kaip antraštinis žodis leksikografiniuose straipsniuose

Žodis *rugys* žinomas ir vartojamas visose lietuvių kalbos tarmėse. Lietuvių tarmių žodynuose *rugys* apibūdinamas kaip varpinių šeimos žieminis javas. Tautos tradicijoje *rugys* laikomas svarbiausiu ir kasdieniu javu, iš kurio grūdų kepama duona. Tačiau ne visuose tarmių žodynuose *rugį* galima rasti kaip antraštinį žodį. Dažniausiai taip yra diferenciniuose žodynuose, kuriuose visoms tarmėms ir bendrinei kalbai bendri žodžiai nepateikiami, duodami tik derivatai. Diferenciniuose žodynuose pagrindinis žodžių atrankos principas – lyginimas su bendrinės kalbos atitikmenimis. Todėl vietoj definicijos nurodoma: *kaip bk*. Tai reiškia, kad žodžio reikšmė tokia pat kaip bendrinėje kalboje (ZtŽ 564; DrskŽ 310). Kai kurių žemaičių šnektų žodynuose *rugys* pateikiamas žodyno pabaigoje registre (DūnŽ 529), žodžio *rugys* visai nėra *Kretingos tarmės žodyne*.

Daugelyje tarmių žodynų *rugio* definicija – ‘varpinis (ppr. žieminis) javas, iš kurio grūdų kepama duona; jo stiebas, grūdas’ (ZanŽ 2, 579; KzRŽ 2, 188; DvŽ 2, 199; PPAŽ 2, 353; KpŽ 3, 552), kai kuriuose tik – ‘varpinis žieminis javas, iš kurio miltų kepama duona’ (KltŽ 255).

Šnektų žodynuose kartais nurodoma atskira daugiskaitos formos *rugiai* reikšmė ‘šių javų laukas’: *Ėjom tiesiai per rugius, buvo nubristas takas* (KzRŽ 2, 188), didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne* užfiksuota reikšmė ‘rugiapjūtė’: *Aš rugių giesmių moku* (LKŽe, VlK). Kai kurių šnektų žodynuose tame pačiame straipsnyje šalia vienskaitos *rugys* duodama ir daugiskaita *rugiai* (DvŽ 2, 199).

4. RUGYS definicijose ir iliustraciniuose sakiniuose

Leksikografiniai straipsniai, kuriuose žodis *rugys* vartojamas reikšmės definicijoje ir (arba) iliustraciniuose pavyzdžiuose, pagal semantinę kriterijų gali būti skirstomi į kelias grupes:

- 1) žodžių straipsniai, kurių definicijose vartojamas žodis *rugys*:

 - tai duona ir jos rūšys: *duona* ‘duoniniai javai, rugiai’ (ZanŽ 1, 332); *bėralienė* ‘nevėtytų rugių duona’ (LKŽe, Ėr); *rugiasėtė* ‘šviežių rugių duona’ (LKŽe, Lnkv);

- tai javų pavadinimai: *vasaručiai* ‘vasariniai kviečiai ar rugiai’ (LKŽe, Lkč, Dkš, Stk, Krsn, Krž, Sb); *rugpalaikiai* ‘menki rugiai’ (DūnŽ, 308); *kvietrugiai* ‘rugiai, sumaišyti su kviečiais’ (JrbŽ; ZanŽ 1, 828); *atuodogiai* ‘vasariniai rugiai, vasariai, vasaručiai’ (LKŽe, Rdn); *atuoriečiai* ‘vasariniai rugiai’ (LKŽe, Dl, Ds);
- *rugio* derivatai: *rugienojai* ‘rugių šiaudai’ (LKŽe); *rugojai* ‘rugių šiaudai’ (DrskŽ, 310); *rugieniai* ‘rugių šiaudai’, *rugienis*⁸, *rugienys* ‘rugių stiebų, ruginis’ (KpŽ 3, 550); *ruginis*, *ruginė* ‘iš rugių pagamintas’ (DvŽ 2, 199; PPAŽ 2, 352), ‘priklausantis rugiams’ (ZtŽ, 564; DvŽ 2, 199; PPAŽ 2, 352); *rugiapjūtė* ‘rugių ir kitų žiemkenčių pjovimo (kirtimo) darbai’ (ZanŽ 2, 578; DvŽ 2, 199; PPAŽ 2, 352; DrskŽ, 310; KpŽ 3, 553; ŠvakžŽ 2, 156), *rugiapjūtis* ‘rugių ir kitų žieminių javų pjovimo darbai’ (DvŽ 2, 199; KpŽ 3, 549), ‘rugių pjovėjas, rugiapjovys’ (ZanŽ 2, 579), *rugiapjūtys* ‘rugių pjovimo metas’ (KpŽ 3, 549), *rugiena*⁹ ‘laukas, kur augo rugiai’ (LKŽe; KzRŽ 2, 187; ZanŽ 2, 579; PPAŽ 2, 352, ‘ražiena’ KpŽ 3, 550; DvŽ 2, 199; ZtŽ 564), ‘buvęs rugių laukas’ (DrskŽ, 310); ‘nupjautų rugių laukas’ (KtrnŽ, 350), ‘nupjautų rugių laukas, ražiena’ (DūnŽ, 308), dar viena *rugienos* reikšmė – ‘rugio stiebas’ (KpŽ 3, 550); *rugienė* ‘naminė degtinė iš rugių’ (KpŽ 3, 550); *rugienys*, *rugienė*, *ruginys*, *ruginė* ‘rugių stiebų, ruginis’ (KpŽ 3, 551) ir ‘kuris ėda pasėtus rugius’ (KpŽ 3, 551);
- *rugių* nuėmimo įrankiai, mašinos ir apdorojimo veiksmai: *dalgelė* ‘vienarankis dalgis rugiams ar kviečiams pjauti’ (LKŽe, Srv, Sdk); *rugiapjovė* ‘rugių pjaunamoji (kertamoji) mašina’ (LKŽe); *blokšti* ‘kulant daužyti rugių ar kviečių pėdus’ (ZanŽ 1, 157); *spragilas*, *kultuvė*, *kultuvas*, *girnos* ‘javų malamasis prietaisas’: *Rugius sėklai su spragilu kuls* (LKŽe, Brs); *Rugius kuldavo su talka, o kai spragilais, tai sava šeima* (LKŽe, Gdr); *Pasidarė kultuovę rugiam kulti* (LKŽe, Upn); *Rugius sėjom, pjovėm, malėm savo girnom, iš rugių gyvenom* (PPAŽ1, 294); *Ir grikius, ir rugius iškulia spragilais* (PPAŽ 2, 432); *Spragilais šitais tai kviečius ir rugius kuldavo* (KpŽ 3, 815); *Rugieniai, kviečiai – visi reikdavo rankom, kultuvais iškult* (KpŽ 2, 511); *Rugius tai daugiausia kultuovais kūrėm* (LKŽe, Smal); *Daugiau rugius kuls vis su spragilais del to, ka reikėjo stogus kloti* (LKŽe, Knt);
- žodžių straipsniuose, susijusiuose su *rugiapjūtės* apeigomis: *prapjovos* ‘pirmo rugių pėdo nupjovimas su tam tikromis apeigomis rugiapjūtės pradžioje; pirmoji supjauta rugių sauja ar pėdas’ (LKŽe, Ktk, Dkšt, Ml); *svečias* ‘pirmas arba paskutinis rugių pėdas’ (LKŽe, Dbg, Dv); *gaspadorius* ‘pradėtų pjauti rugių pirmutinis mažas pėdelis’ (LKŽe, Alv, Lš, Dsm); *diedas* ‘pirmasis ar paskutinis rugių pėdas (pjaunant)’ (LKŽe, Dbč); *nuogalis*, *nuogalius* ‘rugių augimo dvasia’: *Nebraidžiokit vaikai po rugius, ba nuogalius pagaus* (LKŽe, Prn);

8 Be definicijos, tik su patikslinimu skliaustuose petitu (tik apie šiaudus, pelus) (DūnŽ, 308).

9 Šis žodis tarmėse kirčiuojamas dvejopai: *rugiena* ir *rugienà*.

2) žodžiai, kurių iliustraciniuose sakiniuose atspindimas *rugio* panašumas į žmogaus gyvenimą: *Rugys mėgsta dangų matyti* (LKŽe, Skdv); *Rugys yr tėvas – vasa-rojus patėvis gaspadoriui* (LKŽe, Trk); *Pas mus gerai auga rugiai, pas mus rugių žemė* (LKŽe, Mrj); *Kad augt griikiai, rugeliai, bulbos* (LKŽk, Sug); *Rugeliai linksmi laiškuoja, auga* (d.) (KpŽ 3, 553); *Rugiai plaukia* (LKŽe, Km); *Rugiai jau plauki* (LKŽe, Ds); *Jau brendžia rugiai, nebetoli pjūtis* (LKŽe, Šd); *Rugiai dar žali, grūdas ne visai subrendęs* (LKŽe, Btr); *Kaip rugiai žydžia jau, jau plaukioja, dideli, tadu eina mergos parugėm, pina vainikus iš] šitų gi mėlynųjų vosilkų* (KpŽ 3, 552–553); *Rugys krumslio (grumsto) nebijo, bet žolyno [bijo]* (LKŽe, Šts).

Kitų žodžių definicijose *rugys* beveik nevartojamas, nes yra žodžių *javas*, *grūdas*, *želmuo*, *žiemkentys* hiponimas. Tačiau LKŽe jis rastas žodžių *javas*, *grūdas*, *želmuo* iliustracijose: *Kruša išmušė rugius su javais; Iš rugio grūdo iškepė duoną; Dažydavom iš rugių želmenų [margučius], tai būdavo labai žali; Žiemkenčių rugių didesni grūdai*. Neabejotinai *rugį* aptiksime *duonos* iliustracijose: *Šiomet reiks duonyte vadint [duoną], ba žinai, kad rugiai reti* (LKŽe, Mlt); *Šviežių rugių buvo skani duonelė* (PPAŽ 2, 229); *Pirma prasipjovėm rugių, prasibloškėm, susimalėm, iš]sikepėm duonos, tadu ėjom rugių pjautų* (KpŽ 1, 475); *Rugių mažai pripjovėm, tai turėsim duoną iš javo (nevėtytų grūdų, su pelais) kept* (LKŽe, Grv); *Rugiai nukirsti, javai iškulti, belikę bulbos* (KpŽ 2, 73); *Rugio grūdas plonesnis ir pailgesnis, o miežiai toki stambesni biskį* (PPAŽ 2, 353); *Iš rugio grūdo iškepė duoną* (LKŽe, S. Dauk); *Kur gerai rugiai augdavo, duodavo keturioliktą grūdą* (ZanŽ 1, 514); *[Malūne] rugius malė ir miežius, ir avižas, ir grikius, visą javą malė* (PPAŽ 1, 609); *Želmenys ojoj [būdavo], nesimato varnos, jagu varna nusileidžia rugiuos* (KpŽ 4, 957); *Želmenai rugių dideli* (LKŽe, Dglš); *Kai nuvaro sniegą, tai rugiai, pernykščiai želmenai kai patalas guli* (LKŽe, Gs); *Želmenų laiškai pabalę, rugiai iššutę* (LKŽ, Gdl); *Seniau sėjo rugius, būna želmenai toki žali, paaugę* (PPAŽ 2, 803); *Nebūna sniego, o žemė inšqla labai, tai po rugius, pasėliai kur rugiai, želmenai tie toki, tai gano po tuos* (PPAŽ 2, 803); *Kviečius i rugius, šalčių nebijančius, sėja an žiemos, žiemkenčiai vargingai visus šalčius išbūva* (ZanŽ 3, 744); *Žiemkenčių rugių didesni grūdai* (LKŽe, Vn); *Rugių nesėja žiemkenčių tų, tai tik kviečiai vasariniai* (LKŽe, Akm); *Tu rugeli, tu žiemkentėli, tu nebijojai šaltos žiemelės* (LKŽe, Plv, Pns).

Kadangi visi javai būdavo malami ir būtent girnomis, tai *rugį* rasime ir žodžių *malti*, *girnės* iliustracijose: *Iš rugių duoną maldavai* (ZanŽ 2, 118); *Rugius sėjom, pjovėm, malėm savo gironom – iš rugių gyvenom* (PPAŽ 1, 294).

Vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose užfiksuotas *blaškas* ‘išblokštų, bet dar neiškrestų rugių ar kviečių pėdas’ (ZanŽ 1, 148), *blaškas* ‘išblokštų rugių ar kviečių kūlys’: *Kuldavo spragilais rugius, blaškūs darydavo* (KzRŽ 1, 73). LKŽe pateikiama daugiskaitos forma *blaškai* ‘išblokšti, nudaužyti rugių ar kviečių pėdai’.

5. Rugio dalys

Svarbiausia rugio dalis – **varpos**, simbolizuojančios brandą, vaisingumą. Rugio žydėjimas parodo, kokie bus metai: „Jei rugio varpa pradeda žydėti nuo viršūnės – bus badas, nuo vidurio – vidutiniškas derlius, nuo apačios – geras“ (www.aruodai.lt). Nukirtus rugius, grėbėjos iš varpų nupina vainiką ir neša namo. Vainiką pakabinama seklyčioje ir jis ten būna iki kitų metų. Lietuvių kalbos tarmėse varpos dydžiu prilygsta *bizūnui* ‘rimbas, supintas iš dirželių arba virvelių’: *Varpos kai bizūnai, rugiai kai siena* (LKŽe, Grdm), *kankorėžiui* ‘eglės ar pušies vaisius’: *Muno rugių varpos kaip kankorėžiai* (LKŽe, Lkv); pagal formą ir ilgį yra keturkampės, ilgos, per sprindį ilgumo, tankiai suaugusios: *Rugių varpos keturkampės, ilgos* (PPAŽ 2, 727); *Kad suaugo rugiai – varpos per sprindį, o grūdai kap riešutai* (LKŽe, Tvr); *Nu rugiai buvo: katiną mesk – nueis varpom* (apie tankius rugius) (LKŽe, Tj). Pasitaiko ir nesubrendusių, žalių ir labai smulkių varpų: *[Rugių] varpos žalios – jau raško, kepa duoną* (LKŽe, Žl); *Veizu: rugiai smulki, varpilelės kaip žiurkės uodegikės* (LKŽe, Rdn).

Varpų brendimo stadija, kai jos išlenda iš bamblių, nusakoma veiksmažodžiais *plaukėti, išplaukti, išvarpauti* ‘išleisti, išskleisti varpas’: *Pradėjo jau atsirast grūdai, jau varpos išplaukė rugių, tai jau gerai* (LKŽe, Zr); *Rugys reikia kad išplaukt su varpa, ale grūdo kad nebūt, tada šienaut pašarui* (KltŽ, 255); *Kap būdavo mėšle sėti [rugiai], tai pilna varpukė grūdukų* (LKŽe, Srj).

Rugio **stiebas** (arba *šiaudas*) taip pat buvo svarbus ir turėjo savo paskirtį lietuvių buityje ir ūkyje. Nesulamdyti ilginiai, spragilais iškultų rugių šiaudai naudoti stogams, įkratams (čiuzinių impilams), pynimui. Vertintas ir rugio šiaudas – buvo žiūrima, ar geras, ar tvirtas, ar ilgas: *Iš ruginių šiaudų daro kūlius pelėpei* (LKŽe, Aps); *Rugio šiaudas ilgesnis, tvirtesnis – stogui anas geras* (LKŽe, Ant); *Vasarojus trumpesnis, o kaip ruginis pėdas, ilgi šiaudai* (DvŽ 2, 199); *Šiomet rugiai ant šiaudo geri* (LKŽe, Jnš); *Rugys šiaudas strieki (stoge) nelaužytas ilgai stovi* (DrskŽ, 310); *Dangtis (stogas) jau slabas, tai ruginiai šiaudai reikia perkrėst in kūlių* (DvŽ 2, 199). Iš sukarpytų rugių šiaudų verti šiaudinukai, sodai. Iš pintų šiaudinių juostelių daryti varpeliai, žmogučiai, paukšteliai Kalėdų eglutei papuošti (LEEŽ, 282): *Jau kap išaudžia, išbalina, tai pasiuva tas maišas iš kokių trijų paly, padaro kad par lovą ir prikiša šitų ruginių šiaudų* (PPAŽ 2, 353); *Kad rugiai rudenį šoka į stiebelius, ganyk, raišiok ar pjauk* (LKŽe, Trk); *Rugiai, būsta, išauga an šiaudų labai ilgi* (LKŽe, Lz).

Rugio *stiebo*, *šiaudo* sinonimai – derivatai *rugienojas, rugojai, rugieniai* ‘rugių šiaudai’: *Nenori rugojų, karvės nepaėda* (Drsk, 310); *Arklius liuobė geru ėdesiu, o karvėm tai rugieniai, tai vasarienai kokie* (KpŽ 3, 550); *Ėsdavo ir rugienius, kai nebūdavo [geresnių]* (KpŽ 3, 550); *Būdavo, karvės rugienius ėsdavo, vasarienius, tik arkliam šienas* (KpŽ 3, 550); *Kai šieno mažoka, tai i ruginių paduodu karvėm* (KltŽ, 256). Ruginiai šiaudai pašarui naudoti tik sutrinti, sumaigyti (*traknys*), nes šiaudas labai storas: *Kaip jin (karvė) tų ės tuos ruginius, šiaudas kaip pirštas*

(KpŽ 3, 551). Su storu, kietu rugio šiaudu lyginama peraugusi žolė: *Jagu peraugus [žolė] tą tada jau gatava, kaip rugienis šiaudas* (KpŽ 3, 551). Prastesni šiaudai naudoti kraikui: *Rugių tranknis gyvuliam kratydavo* (LKŽe, Alvt); *Ruginiai šiaudai klot tvartui* (ZtŽ, 564).

Rugys kaip ir kiti javai turi **šaknis**. Tačiau jos nėra kaip nors vertinamos: *Rugiai žvilsta* (linksta) *iš šaknų* (LKŽe, J); *Rakinėju, i tokie balti kirminukai tūse rugių šaknikėse* (LKŽe, Jdr).

6. Rugio vertinimas

Lyginant su kviečiu *rugys* yra kasdienybės simbolis. Tačiau aukštą šio javo vertinimą rodo ypatingos apeigos rugiapjūtės pradžioje: procesijos į rugių lauką per *prapjovas*, kur šeimininkė, atėjusi su duona ir druska, supjaudavo pirmąjį *rugių* pėdą (*svečių*), surišusi parsinešdavo namo ir pastatydavo garbingiausioje vietoje – *krikštasuolėje* ‘garbingiausia vieta prie stalo, stalo galas, užustalė’. Pavaišintas *svečias* (pirmasis rugių pėdas) išbūdavo namuose iki rugių vežimo į kluoną, o ten būdavo pastatomas šalinėje ir ant jo būdavo kraunamas pirmasis rugių vežimas. *Rugiai* būdavo pagerbiami ir *nuobaigomis* arba *pabaigtuvėmis*, rengiamomis tą pačią dieną baigus pjauti paskutinį *rugių* barą. Pasak etnologo Liberto Klimkos, paskutinę gubą pažymėdavo šakele ir vadindavo *pjūties karaliumi* (Klimka 2019). Vežant į kluoną, keletą jos varpų numesdavo pelėms, o keletą palikdavo lauke paukšteliams. Pabaigtuvėms būdavo pinamas vainikas, jį pakabindavo krikštasuolėje, kaip ir pirmąjį pėdą. Per Žolinę jį dar pašventindavo bažnyčioje, o grūdus suberdavo sėklon.

Lietuvių kalbos tarmėse *rugys* ir pats yra vertinimo matas ar etalonas. Sakoma: *Žolė kai rugiai išaugus* (ZanŽ 2, 579); *Išstypo* (užaugo) *kaip rugys* (LKŽe, J). Status, tvirtas *rugys* pagarbiai lyginamas su *mūru*, *siena*, *giria*, *jūra* ir pan.: *Ale augdavo gi rugiai, net gražu žiūrėt, kaip mūras* (KpŽ 3, 552); *Kai jūra mūsų rugiai, geri rugiai* (JrbŽ). Apie vienodus, lygius *rugius* sakoma: *Rugiai lygu kaip nukirpti* (LKŽe, Šts); *Mūs rugeliai kaip nupjauti, labai geri* (DvŽ 2, 200).

Tarmių žodynų duomenys atspindi ypatingą pagarbą rugiui ir duonai. Moterys, atėjusios į lauką švariais marškiniais, baltomis skarelėmis rugių pjauti, galulaukėje pirmiausia persižegnodavo. Reiškama pagarba rugiui kaip duonos davėjui: *Ot gražūs rugiai – nors kepurę prieš juos nusiimk* (DvŽ 2, 200); *Kap, būdavo, einu in rugiūs, tai ant galvos susdedu kasas ir skarute užrišu* (LKŽe, Lž). Apie tankius rugius sakoma: *Užaugo rugiai, uodas tarytum nosės neinkišt* (KpŽ 3, 552); *Kaip miško buvo rugių* (LKŽe, Krd); *Rugiai kaip amalas, tirsti, geri* (LKŽe, Krš), *Smarkūs rugiai: pėdas prie pėdo* (LKŽe), apie gerai augančius, žaliuojančius: *Itus metus rugeliai gražūs* (ZtŽ, 564); *Rugeliai žaliuoja, gražūs* (LKŽe, Všn); *Rugiai suauga geri kap medžias* (LKŽe, Pls).

Vertinama ir rugio išvaizda. Svarbu šiaudo ilgis ir grūdo dydis, kiekis: *O rugiai toki dideli, aukščiau galvos, o stori* (PPAŽ 2, 353); *Rugio grūdas plonesnis ir pailgesnis, o miežiai toki stambesni biškį* (PPAŽ 2, 353); *Rugių pėdas sunkus, grūdingas* (LKŽe, Ėr); *Rugiai grūdingi – varpos kap vantos* (LKŽe, Lš); *Šits menki rugiai, vieni kūkaliai, rugiagėlės* (DrskŽ, 310), spalva: *Rugiai nė trupučio nebąla, net užjuodavę* (KpŽ 3, 552); *Ale rugiai tai kaip rūta da žalumo* (KpŽ 3, 552); *Pjaus, ka jau nubalo rugiai* (ŠvakžŽ 2, 156); kūlimo būdas: *Blokštiniai rugiai patys geriausi, sėklai tai reikia ruošti* (KpŽ 3, 552); *Blokštiniai rugiai sėklai ir duonai* (KpŽ 3, 552).

Lietuvių tarmių žodynuose rasime informacijos apie rugį kaip paprastumo, menkumo vertinimo matą: *Valgyt labai prastai duodavo, rugieniai virtiniai ir varškė* (KpŽ 3, 551). Virtiniai iš ruginių miltų laikyti paprastu, galbūt nesočiu maistu dirbant ūkio darbus.

Menką rugio vertę rodo lašinių ir rugių svorio atitikmuo – už kilogramą lašinių galima gauti net 16 kilogramų rugių: *Lašinių kilia* (kilogramas) *buvo pūdas rugių* (LKŽe, Pls).

Kartais menkinamąją reikšmę – prastai užaugusius rugius – tarmių žodynuose rodo ir vediniai su deminutyvinėmis priesagomis. Tačiau jie taip pat reiškia pozityvų požiūrį į pavadinamą objektą, žymi emocinį ryšį su juo: *Čia ne rugiai, o tik rugeliai* (LKŽe, Kp); *Koki tų rugiai – kaip perkūno rugeliai* (LKŽe, Šd); *Lig Baltramiejaus pasėti – rugiai, o po Baltramiejaus – rugeliai* (LKŽe, Dbk). Dzūkui už rugius ir bulves vertingesni grybai: *Tai bulbes pasodina [žmonės] tų jau rugaitį pasėja kokį, ale iš to neišgyventų, ale grybai, grybai davė* (PPAŽ 2, 352).

Tokie pavyzdžiai liudija, kad rugys lietuvių pasaulėvaizdyje yra tikras kasdienybės simbolis, aprėpiantis ir geruosius, ir bloguosius jos bruožus: *dideli rugiai, smulkūs rugiai, grūdingi rugiai, blokštiniai rugiai*.

Su rugių menkumu, retumu lyginama žmogaus išvaizda (arba atskiros jo kūno dalys), pavyzdžiui: *Tavo barzda kaip perkūno rugeliai* (LKŽe, Ėr); pavargusio žmogaus išvaizda ir būseną, nes rugiapjūtė – sunkus darbas, sakoma: *kaip rugius pasėjęs, kaip rugius pjovęs* ir kt. *Miega kaip penkias dienas rugius pjovęs* (KpŽ 3, 553), nes *Šienapjūtė tai dainuodavo, o rugiapjūtė nedainuodavo – visi privargę* (KpŽ 3, 553). Skubančio, labai užsiėmusio žmogaus ironiškai klausama, *ar rugiai byra, tik ne rugiai byra* ‘nėra ko skubėti’: *Kam pult prie to darbo – tik ne rugiai byra* (JrbŽ); *Ar dabar rugiai byra, ar kas, kad nēr kadu uogaut* (KltŽ, 255).

7. Rugio panaudojimas buityje, ūkyje

Jau buvo minėta, kad rugių želmenys, grūdai, miltai ir šiaudai, turėjo paskirtį buityje ir ūkyje, buvo naudojami ne tik maistui, gyvuliams šerti, bet ir įvairiems daiktams pinti, sodams (vestuvinis šiaudų papuošalas, kabinamas virš stalo garbin-

giausioje kertėje prie šventųjų paveikslų) verti, kiaušiniams dažyti: *Rugių želmėnų margydavo [margučius], šitą tai žinau* (KzRŽ 2, 188).

PATIEKALAI IR GĖRIMAI. Pirmiausia *rugiai* – tai duona kasdienė, kepama iš ruginių miltų: *Karšta ruginė duona nēr skaniau* (KzRŽ 2, 187); *Užvois gardžiausia duona ruginė* (KltŽ, 256); *Ruginė duonelė geriausia yr* (ŠvakžŽ 2, 156); *Miežienės duonos kaip dabar seniau nevalgydavo, rugienės būdavo davaliai* (KpŽ 3, 550).

Iš ruginių miltų kepavo ir kitokių kepinių, pavyzdžiui, saldžiarūgštę duoną, meduolį: *Iš ruginių piklių siknienė* (saldžiarūgštė) *duona, pasišaukdavo* (vadindavosi) (KpŽ 3, 551); *Meduolis geriausiai kad būt iš rugių miltų* (LKŽe, Sk).

Ir pati ruginė duona buvo produktas, tinkamas kitiems valgiams pasigaminti, pavyzdžiui, *duonienei, laibuškoms: Pristrupina ruginės duonos ir pasdaro duonienę* (DrskŽ, 310); *Iš ruginės duonos kepėm laibuškas* (ZtŽ, 564).

Iš ruginių miltų ar grūdų buvo ruošiami ir kitokie valgiai bei patiekalai. Tai košės, sriubos, virtiniai, blynai: *Ir labai skani rugienė košė* (KpŽ 3, 550); *Virė pusinė¹⁰ ruginę košę* (ŠvakžŽ 2, 156); *Rugienę putrą valgom su duonyte, ale kad skanu būdavo* (KpŽ 3, 551); *Pikliavodavom rugienių miltų dėl blynų, dėl sitniko* (saldžiarūgštė duona) (KpŽ 3, 551); *Susimalsim rugučių, išsivirsim razavinės košutės* (ZanŽ 2, 535); *Kepa parūgėlius blynus iš ruginių miltų* (KpŽ 3, 551); *Iš ruginių miltų kepu blynus, būdavo, zacirką verdu* (KltŽ, 256); *Pėtynčioj sakydavo, šluotražio juka, tai rugienių miltų paplaka, kaip tenai, tai šluotražio juka, ba kraujo* (KpŽ 3, 551); *Išverdam bulbų ir maišom tais rugieniais miltais [duoną]* (KpŽ 3, 551). Pabrėžiamas *rugio* kaip maisto produkto svarbumas, ypatingas skonis: *Noris miežiuko dėl kruopelės, rugelio dėl duonelės* (DvŽ 2, 200); *Nebus rugių – nebus ir duonelės* (DvŽ 2, 200).

Iš ruginių miltų buvo daromas gėrimas *saldė, pasalda, pasaldė* 'rauginta rugių, ppr. daigintų, miltų blandi gira': *Saldė tai jau man labai patiko iš ruginių miltų* (PPAŽ 2, 352); *Pasaldą daro iš ruginių miltų, ana inrūgsta, ir geria* (DvŽ 2, 199); *Pasaldos – ruginio tokio pridaro, bulbų prišutina ir valgo* (LKŽe, Šlčn); *Ruginė gira tai buvo pirmas gėrimas* (DvŽ 2, 199); *Tokia vadinasi kvosa (gira) iš ruginių miltų* (DvŽ 2, 199).

Iš rugių varoma naminė degtinė: *Degtinė, grynas rugis* (KzRŽ 2, 187). Jos pavadinimas turi nemažai sinonimų – *rugio* derivatų: *ruginė, rugienė, ruginukė, rugių ašaros, rugių pienas, rugio kraujas, rugių rasa, rugių taukai*. Ji gerta įvairiomis progomis, ja atsilyginta už kokią paslaugą ar darbą: *Ruginės degtinės išvarė an tų krikštynų* (KzRŽ 2, 187); *Tik padaryk, ruginės geros bonką duosiu* (KzRŽ 2, 187); *Ruginę daro gerų miltų, tikrų* (PPAŽ 2, 352); *Daro ruginę, do įdeda ko* (KltŽ, 256);

10 *Pusinė košė – pusiau bulvių, pusiau miltų* (LKŽe, Šts).

Rugienė tai gerai, skani būdavo (KpŽ 3, 550); *Būdavo rugienės degtienės su bulbom, su garsvyčiom* (KpŽ 3, 550); *Iš to rugienio salyklo, kur daigindavo, tokios degtienės padarydavo* (KpŽ 3, 551); *Rugius iškūlei, spausk ruginukės* (LKŽe, Ž1).

KAILIŲ RAUGINIMAS. Rugių kaip ir kitų javų miltai naudoti kailiams rauginti duoniniu būdu (LEEŽ 108, 234), kad išdirbtas kailis būtų baltas: *Rieškučios rugienių, rieškučios avižienių miltų ir sauja druskos an kiekvieno kailio* (KpŽ 3, 551).

PAŠARAS. Tarmių žodynuose randame informacijos, kad rugiai (želmenys, šiaudai) auginami ne tik žmonių maistui, bet ir gyvulių pašarui: *Pasėja rugius, tai suželia, tai rudenį da gi gano, paleidžia arklius ant rugių* (KpŽ 3, 551); *Nebūna sniego, o žemė inšqla labai, tai po rugius, pasėliai kur rugiai, želmenai tie toki, tai gano po tuos* (PPAŽ 2, 353); *Seniau ir rugieniai šiaudai buvo gerai, ant pavasario, kai pristigdavo [geresnio kšsnio]* (KpŽ 3, 551); *Rugienių šiaudų karvės neėda* (KpŽ 3, 551); *Ruginius pelus gal duoti (karvėms)* (ŠvakžŽ 2, 156).

LIAUDIES MEDICINA. Rugių želmenys ir varpos, taip pat ir šiaudai kasdien naudoti liaudies medicinoje: *Rugių želmenis išvirti ir plauti galvą – labai suminkština [v]andenį* (LKŽe, Ign); *Rugių želmenų vanus (voneles) taiso vaikams nuo sukutų (rachito)* (LKŽe, Sln). Tikėta, kad rugio grūdais galima išnaikinti karpas. Rugio grūdu apibadydavo karpas ir grūdą užkasdavo po lietaus lašais. Ruginiai miltai naudoti kompresams nuo rožės. Juos dėdavo ant rožės pažeistų kūno vietų (Trimakas 2001, 22). Rugio grūdai naudoti užkalbant grižą ‘nikstelėto ar pervargusio sąnario skausmas su girgždėjimu’¹¹. Grižas dažniausiai atsirasdavo nuo rugiapjūtės darbų, tad veikiausiai neatsitiktinai užkalbėtojai įrišamais augalais pasirinkavo rugius ar avižas (Nortinkutė 2012, 58). Rugiagėlių (piktžolių, augančių rugiuose) arbato mis gydytas plaučių uždegimas. Merginos prausdavosi rugių rasa, nes ji skaistina veidą (Klimka 2015, 36). Liaudies medicinoje įvairiems užpilams naudota ir ruginė degtinė: *Rupūžę daugiausia su samagonu ger, ka tur to ruginelio* (ŠvakžŽ 2, 156).

UŽMOKESTIS, PINIGŲ PAKAITALAS. Rugiais buvo atsiskaitoma už samdinių darbą: *Rugių liuob pūrą duos, o didžiasis [bernas] gaus pusantrą a du pūru rugiais* (LKŽe, Vvr). Rugiai – kainų lyginimo matas: *Lašinių kilia (kilogramas) buvo pūdas rugių* (LKŽe, Pls).

ŽEMĖ. Rugiams sėti ir auginti reikalinga derlinga, pailsėjusi žemė. Tai rodo ir žodynų duomenys: *Pas mus gerai auga rugiai, pas mus rugių žemė* (ZanŽ 2, 579); *Pas mus derėjo rugiai – mūsų žemė gera* (LKŽe, Pb); *Pūdyme tai rugius sėdavom, kitais metais daržą sodindavom* (KpŽ 3, 551); *Rugiam ars dobilieną* (LKŽe, Ėr); *Čia*

11 Rugio grūdelius suvyniodavo į skudurėlį, užsiūdavo ir perrišdavo drobininiu siūlu ant skaudamos vietos arba rugių grūdelius suverdavo ant lininio siūlo kaip karolius (Nortinkutė 2012, 58).

ruginė žemė, baltžemys (LKŽe, Alk); *Žemė pati ta ruginė* (LKŽe, Krsn); *Čia pilka žemė, gali derėti i miežis, i žirnis, i rugiai* (LKŽe, Dglšk); *Kai mėšlo padėsi, tai ažaugs rugiai* (LKŽe, Aps).

8. Derivatai, frazeologizmai, paremijos

Rugio derivatų grupė yra didelė ir įvairi. Gausiausias derivatų grandines sudaro pagrindinių žodžių deminutyvai; darbai; žmonės, dirbantys su rugiais susijusius darbus; laikas, susijęs su rugių darbais; augalai, augantys rugiuose.

Pagrindinių žodžių deminutyvinių formų grupė konotuota teigiamai. Rugys vadinamas švelniausiomis deminutyvinėmis formomis: *rugeliai, rugelis, rugutis, rugaitis*. Jie labai dažnai vartojami dainose:

Rugeliai linksmi laiškuoja, auga (d.) (KpŽ 3, 553); *Sekmadienį po pietų eidavo rugelių lankyt ir dainuodavo* (KpŽ 3, 553); *Viena sesulė plačioj dirvelėj buinus* (vešlius) *rugelius pjauna* (d.) (DvŽ 2, 200); *Labai trąšūs esti rugeliai, tai gula* (KpŽ 3, 553); *Mūs rugeliai kaip nupjauti, labai geri* (DvŽ 2, 200); *Pirmoj sesulė tirštoj dirvelėj tirštus* (vešlius) *rugelius pjauna* (DvŽ 2, 200); *Po daugeli neduoda rugučių duonos* (DvŽ 2, 200); *Tai supjaunu kokius dešimts pėdaičių, supjaunu, kur maži jau rugaičiai* (PPAŽ 2, 352); *Dar yra tokia giesmė senyva apie rugelį, apie žiemkentelį* (PPAŽ 2, 352); *Tie rugeliai kaip suauga, o paskui plaukia jie, rasoja* (PPAŽ 2, 352); *O po mūs kaip prisėja tų rugelių, šimtą kapų supjaudavom rugių pjautuvais* (PPAŽ 2, 352).

Keletas deminutyvų yra susiję su rugio derivatu *ruginė* ‘naminė degtinė, varoma iš rugių’, tai – *ruginukas, ruginukė: Aš da ruginuko [šnapso] noriu biskį paragaut* (KzRŽ 2, 187).

Etnolingvistikai svarbūs ir sudurtiniai pavadinimai. Tarmių žodynuose pateikiama *rugio* derivatai atspindi, kokią svarbią vietą žmogus savo gyvenime skiria rugiui. Svarbiausi su *rugiu* susiję vadiniai *rugiapjūtė, rugpjūtė, rugiapjūtis* reiškia ‘rugių ir kitų žiemkenčių pjovimo (kirtimo) darbus’ (1) ir ‘rugių ir kitų žiemkenčių pjovimo (kirtimo) metą’ (2). Pasak eržvilkiškių, *Rugiai devynias dienas žydi, devynias dienas auga, devynias dienas bręsta, ir po to taisyk dalgi, naujos duonos sulaukęs* (LKŽe, Erž). *Rugiapjūtė* – tai kolektyvinis (ir vyrų, ir moterų) darbas: (1) *I šienavom, i rugiapjūčių visokių turėjom* (ZanŽ 2, 578); *Rugpjūtes reikėdavo su rankom griebt, dalgėm kirst* (ZanŽ 2, 579); *Linamynės, rugiapjūtės, bet kiek tos rugiapjūtės buvo* (KzRŽ 2, 187); *Per rugiapjūtę visi kruta* (KzRŽ 2, 187); *Ateina rugiapjūtė – dirbom ir dirbom* (DrskŽ, 310); *Rugiapjūtė valandų nežiūro* (DrskŽ, 310); *Rugiapjūtės pabaigoj pindavo vainiką* (KpŽ 3, 549); *Rugiapjūtis kai atsiverdavo (prasadėdavo), tai vyrai pjauddavo, o moterim reikdavo rišt ir statyt* (KpŽ 3, 549); *Pjauddavo pjautuvais – rugiapjūtis sunki būdavo* (KpŽ 3, 549); *Rugiapjūtis, šienapjūtis irgi talkom – prilekia*

vyru, iš kalvės mum neleidžia (kalviui dirbo kiti) (KpŽ 3, 549); *Rugiapjūtės nuobai-gom alaus padaro ir geriau valgyt pataiso* (KpŽ 3, 549); *Ateina rugiapjūtė, tai kelias anksčiausia, skubinies laukan* (KltŽ, 256); *Kai rugiapjūtei privirei mėsos* (KltŽ, 256).

Rugiapjūtės¹² darbai dažniausiai būdavo dirbami gausių šeimų arba talkomis: *Talką padaro – tai tę kokios keturios ar tę penkios dalgės eina per rugiapjūtę* (LKŽe, Dg); *Sukaštuos jaunims rugpjūtę* (DūnŽ, 308); *Par šynpjūtę, rugpjūtę dar po rublį gausi* (DūnŽ, 308); *Darbininkų par akis, rugių laukas kaimat nulėks* (LKŽe, Ar). Lietuvių paprotys dirbti kai kuriuos darbus talkomis labai senas. Pasak etnologų, rugiapjūtės – ne vien alinantis darbas, bet ir buvimas nemažoje draugėje, praskai-drinamas visiems žinomų ir kasmet kartojamų papročių, religinių apeigų, pokštų, juokų, toli sklindančių dainų rugių laukuose užbaigiant dienos darbus ir pačią pjūtį. Iš tiesų rugiapjūtė būdavusi ne vien darbymetis, bet ir kaimo bendruomenės šventė, drauge su ją lydinciomis apeigomis, dažnai susijusiomis ir su religinėmis pažiūromis, atlikdavusi neabejotinai reikšmingą vaidmenį anuometinio valstiečio būtyje (Laurinkienė 2012, 207).

Žmonių atmintyje tebėra gyva ciklinė (darbų, sudarančių užbaigtą raidos ratą per tam tikrą laiką) laiko samprata, labai būdinga žemdirbių kultūrai. Tai bene svarbiausia etnožinijos dalis, atspindinti gyvensenos pagrindą, turėjusi įtakos ir tautinės kultūros dvasiniams reiškiniams. (Klimka 2015, 31).

Rugiapjūtė – ne tik sunkus darbas, kurio būdavo laukiama, bet ir naujos duonos atėjimo metas, iki kurio neretai tekdavo ir badauti: *Tris rugpjūtes pas tris ūkininkus nugriebiau* (ZanŽ 2, 579); *[Ūkininkui] turėjo eit rugpjūtes* (ZanŽ 2, 579); *Mes i dal-gius i(š)siriktuosim, jau reik į rugpjūtę* (ZanŽ 2, 579); *Su šienais besidorojant, prieš ir rugiapjūtę* (KpŽ 3, 549); *Preina gi rugiapjūtis, vasarapjūtis, kad neišbyrėtų nei vie-nas grūdas žemėn, samdydavo talkas* (KpŽ 3, 549); *Alaus pasidaro ant rugiapjūtės, tada vainiką nupina iš varpų, neša gaspadinei* (KpŽ 3, 549); *Šienapjūtė tai dainuoda-vo, o rugiapjūtė nedainuodavo – visi privargę* (KpŽ 3, 549); *Po šventos Onos praside-da rugiapjūtis* (KpŽ 3, 549); *Badavom, kol rugpjūtės sulaukėm* (ZanŽ 2, 579); *Ru-giapjūtei susičėdydavo ko nebūt, kad jau stipriau pavalgyt* (KpŽ 3, 549).

12 Rugiapjūtės apeigas Mažojoje Lietuvoje XVII a. aprašė Matas Pretorijus. Dvi dienas prieš rugiapjūtę šeiminkas slapta supjovęs saują rugių padėdavo klėtyje. Tai jis darė nevalgęs, kad kas pirmesnis nepaimtų jo vaisių ir taip neužburtų. Gerokai po pusryčių išeidamas su šeimyna rugių pjauti, jis pasiimdavo duonos kampą ir gabalą lašinių. Kai visi nupjaudavo po pėdą, meldavosi ir dėkodavo Dievui. Po to valgydavo duoną su lašiniais. Dirb-davo iki pavakarių. Moterys ruošdavo pradėtuvių vakarienę. M. Pretorijus rašė, kad baigiant rugiapjūtę iš varpų pintas vainikas, jis dėtas ant galvos šeiminkui ar geriausiam rugių kirtėjui. Vainikas neštas namo dainuojant. Namo grįžusius su vainiku pjovėjus pasitikdavo šeiminkė ir šliūkštelėdavo jiems ant galvų vandens kibirą. Namie šeiminkas sėsdavo už stalo, sukalbėdavo maldą ir gerdavo j žmonos sveikatą. Pjovėjai tuo metu sto-vėdavo. Po to visi susėsdavo už vaišių stalo, ant jo padėję ir anksčiau nupjautas javų varpas. Vakarienę baigda-vo maldomis ir padėkodavo Dievui už sėkmingą pjūties pradžią. (MLE).

Rugiapjūtė versdavo atsisakyti įvairių pomėgių, pavyzdžiui, grybavimo, pokaičio miego: *Kaip būna rugiapjūtė, tai jau tada žmonės neturi kada ait lepeškaut* (PPAŽ 2, 352); *An Žolinės jau rugpjūtė, – matai, jau diena patrupėja, jau pokaičio liob nebebus* (Švakžž 2, 156).

Tradicinis rugiapjūtės laikas Lietuvoje būdavo nuo Škaplierinės (liepos 16 d.) iki Jokūbinių arba Oninių (liepos 25 ar 26 d.). Trukdavo maždaug devynias dienas, priklausomai nuo orų. Pirmoji rugiapjūtės diena nuo seno vadinta *prapjovomis*¹³.

Keli derivatai, žymintys darbo atlikėjus, rugiapjūtės dalyvius: *rugpjūtis*, *rugpjūžis* ‘rugių pjovėjas, rugiapjovys’, *rugiapjūtinis* ‘kas dirba rugiapjūtėje’: *Jau rugiapjūtinės namo važiuoja* (LKŽe, Šn). Šie asmenys vertinami palankiai: *Tekėk, dukra, už rugpjūžio, lelijėle, už rugpjūžio* (d.) (ZanŽ 2, 579).

Po rugiapjūtės prasideda rugių vežimo metas, tarmėse įvardijamas derivatais *rugiavežtis*, *rugiavežtys*, *rugiavežys*, *rugiavežtė*: *Kartu rugius siaučiam jau po rugiavežtes* (KpŽ 3, 550); *Baisiau daug darbo per tą rugiavežtį* (LKŽe, Kp); *Par rugiavežtį nuobaigas kelia* (LKŽe, Kp).

Po rugiapjūtės paprastai būdavo keliamos *nuobaigos* ‘vaisės baigus darbą, pa-baigtuvės’: *Nūbaigas pakėlė po rugiapjūtės* (LKŽe, Pp); *Nuobaigas darom, kai pa-baigiam rugius pjautie* (LKŽe, Grv).

Pagrindinis ankstyvojo rudens darbas – žiemkenčių sėja¹⁴. Negalima vėlinti rugių sėjimo. Su rugių sėja susiję derivatai *rugiasėjis*, *rugsėjis*, *rugsėjys*: *Rugius rugsėjo mėnesį reik sėti, rugsėjo teip lig dešimtos reik pasėti* (Švakžž 2, 156), nes ligi Šv. Baltramiejaus (rugpjūčio 24 d.) pasėti rugiai bus geri, o vėliau – jau gerokai menkesni, prastesni.

Keletas *rugio* derivatų susiję su laiku: *rugpjūtis*, *rugsėjis*¹⁵: *Rugius pjaus rugpjūčio mėnesį* (Švakžž 2, 156); *Jau rugpjūčio mėnesį jau pradės tas kūles* (Švakžž 2, 156).

Rugiai, rugių laukas – vieta, kurioje auga ir tik čia gali augti kai kurie kiti augalai, pavyzdžiui, žolės, piktžolės. Viena iš jų – rugio derivatas *rugiagėlė*, kurią

13 Darbą pradėdavo pati šeimininkė, supjaudama nedidelį rugių pėdelį, maždaug iš trijų saujų. O anytos supjautąjį pirmąjį pėdą jaunamartė turėdavo apgaubti lininiu stuomenu ar rankšluosčiu ir talkininkus pavaišinti sūriu. Vakare pirmąjį pėdelį iškilmingai parnešdavo namo ir kaip brangiausią svečių pasodindavo į gerąją kerčią. Vadindavo pagarbiai *gaspadoriumi*, *brangiu svečiu*, *dziedu*. Už stalo šis pėdelis stovėdavo, kol pradėdavo rugius vežti į klojimą. Jo grūdai iškūlus suberiami į sėklą. Mitologai linkę manyti, kad pirmajame pėde slypi Javinės dvasia, globojanti žmogaus darbą auginant duonele kasdieninę (Klimka 2017, 17).

14 Jos laikas apie Šilinę, rugsėjo 8 d., bet prieš pilnatį. (Klimka 2015, 38).

15 Lietuvių *rugys*, *rugiai*, plg. la. *rudzis*, *rudzi*, pr. *rugis*, *ruggis*, sen. ru. *рѣжь*, ru. *рожь*. Veikiausiai tai bendras baltų, slavų ir germanų kalbų žodis (Sabaliauskas 1990, 43). Skandinavijoje fiksuojamą rugių pavadinimą *råg* ir kt. reikėtų veikiau laikyti baltizmu. Tai liudija (galbūt neatsitiktinai) sutampantys mėnesių pavadinimai, plg. lie. *rugpiūtis* ‘August’, la. *rudzu mėnesis*, (s. ang.) *rugern* (Rūke-Draviņa 1963, 97).

galima suvokti kaip laukinę gėlę¹⁶, augančią rugiuose. Tačiau tarmių žodynų informacija kalba kitaip. Tai – žiemkenčių javų piktžolė mėlynais žiedais (KzRŽ 2, 187); *Rugiagėlė mėlynai rugiuose žydi* (DrskŽ, 310); *Rugiagėlės, kad dar jų ir nėra, jau išnyko, kaip rugių nesėja* (PPAŽ 2, 352); *Rugiagėlės rugiuose auga, viena skiltelė mėlyna, kita balta* (PPAŽ 2, 352); *Gal kaip rugiagėlės, bet rugiagėlės daugiausia rugiuose auga* (PPAŽ 2, 352). Iliustraciniuose sakiniuose daugiausia atsispindi neutralus požiūris, tačiau matyti ir neigiamo vertinimo – jeigu rugiuose auga daug rugiagėlių, tai rugiai prasti: *Koki čia rugiai – vienos rugiagėlės* (LKŽe, Drsk).

Labai svarbus *rugio* semantinio lauko derivatas – *rugiena* ‘laukas, kur augo rugiai, ražiena’: *Aš an rugienų basa eidavau* (ZanŽ 2, 579); *Jeigu rugiai kur buvo, tai rugienom vadina* (KzRŽ 2, 187); *Rugiena buvo ganyc* (DrskŽ, 310); *Greit grįžk, reikia rugiena nugraboc* (DrskŽ, 310); *Kap rugiena, pjauni pagal žemi* (DrskŽ, 310); *Visada reikdavo grėbstyti rugiena, eini ir trauki tą grėblį iš paskos [rišėjų]* (KpŽ 3, 550); *Reikia [žąsų] ganyt toj vietoj, po rugienas panašiai, rugius kai nupjauna, tai da varpų lieka tenai ko, kai suveža, tada žąsų ganyt* (KpŽ 3, 550); *Rugieną pjovėm pekų* (gyvulius) *penėt* (ZtŽ, 564); *Rugienose pilna vanagiukų* (piktžolių), *labai i(š)sikerejė* (DūnŽ, 308).

Dar vienas su rugių lauku susijęs derivatas – *parugė* ‘vieta prie rugių lauko’: *Nerūpi parugėn ir eit: rugiai netikė, dirvos plikos stovi* (LKŽe, Skdt); *Vainikus ti pindavom iš vosilkų, kai parugėj ganom* (KpŽ 3, 77); *Vasarą parugėj, žiemą troboj šokdavo* (KpŽ 3, 77); *Mes išeinam parugėn, rugiai žaliuoja, banguoja, sudainuojam vienan daikte, kitas pulkelis kitan* (KpŽ 3, 77); *Kaip rugiai žydžia jau, jau plaukioja, dideli, tada eina mergos parugėm, pina vainikus* (KpŽ 3, 77).

Frazeologiniai ryšiai atspindi įvairius stereotipinius bruožus, siejamus su *rugiu*, ir yra geriausiai matomi apibrėžtame mikrokontekste. Frazeologijai artimos patarlės, priežodžiai, kuriuose kaip standartizuotuose pasakymuose matyti kaimo žmogaus požiūris į pasaulį. Pavyzdžiui, su *rugiu* siejama geriausia ko nors dalis, pasirinkimas, nes *rugys* visuotinai žinomas kaip vertingumo simbolis: *rugiai žydi* ‘yra pelno, gerai sekasi’. Neigiamas elgesio, gyvenimo būdo vertinimas, reiškiamas netiesiogiai, kaip analogiją pasitelkiant nesuvaldomą, didelį, neaprėpiamą reiškinį, veiksmą: *į rugius eina* ‘pakrinka gyvenimas’: *Neištikimi, i paskui jau viskas į rugius eina* (ZanŽ 2, 579).

Su *rugiena* susiję ir frazeologiniai junginiai, rodantys neigiamą moters, kuriai nepavyko ištekėti, vertinimą, nes pagal kaimo bendruomenės socialines nuostatas *neištekėti* yra negerai: *pasilikti rugienų grėbstyti* ‘likti senmerge, neištekėti’: *Tas per prasts, tas per prasts – ir pasiliko rugienų grėbstyti* (ZanŽ 2, 579); *atlikt ant rugienų* ‘neištekėti’: *Trumpas mėšėdas, daug atliks ant rugienų* (KpŽ 3, 550); *Aik rugienos grėbstyti* (DūnŽ, 308); *Blogai, negraži paliekta rugienoms grėbstyti* (*neišteka*) (DūnŽ, 308).

16 Pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* rugiagėlės definicijoje vienas iš požymių – laukinė gėlė (<http://liiks.lki.lt/dabartinis>).

Rugiena asocijuojasi su rudeniu, lietumi, skausmu, aštrumu: *Basomis eis jau po rugienas, kojos bus kruvinos* (Švakžž 2, 156); *Basoms kojoms par rugieną negal paiti* (Krtņž, 350); *Pasidūriau koją eidams par rugieną* (Krtņž, 350).

Paprastai teigiama, kad „palyginimas yra stilistinė priemonė vienam daiktui ar reiškiniui sugretinti ar palyginti su kitu, norint pabrėžti, išskirti, išryškinti ar patikslinti kurį nors bruožą ar požymį“ (LKPŽe, pratarinė). *Rugys* dažniausiai yra lyginimo matas. Lyginant su *rugiu* vaizdingai charakterizuojami veiksmai, būsenos, pavyzdžiui, labai aukštas: *Žolė kai rugiai išaugus* (Zanž 2, 579). *Rugys* yra tam tikras dydžio, apimties matas: *Kiaulės lašiniai – suėsti rugiai* (LKŽe).

Paremiuose apie *rugį* atpažįstama situacija – *rugių* lankymo tradicija: *Jei rugelių nelankysi, ir duonelės neraikysi* (LKŽe, Sr), mat *Sekmadienį po pietų eidavo rugelių lankyt ir dainuodavo* (Kpž 3, 553); *Jurgio dienos rytą, saulei netekėjus, su maža iškepta bandele duonos gaspadorius apeina aplink visas dirvas rugių* (Dvž 2, 199).

Etnolingvistikai patarlės svarbios kaip verbalizuotas dvasinės kultūros fragmento atspindys. Jos yra svarbus šaltinis tautos kultūrai pažinti, suteikiantis nemažai informacijos apie tautos politinių, teisinių, moralinių ir estetinių pažiūrų raidą (Grigas, Jonynas 1958, 13). Patarlėmis siekiama kaip nors paveikti kitus asmenis: sudrausti, patarti, pamokyti, paguosti, įspėti ar nuraminti: *Nesės rugių, nebus nė rugienų* (Švakžž 2, 156); *Kai rudenį eina per rugius, dar duok duonos, o kai pavasarį, tai koją išmušk* (LKŽe, VI).

Patarlėse apie *rugiapjūtę* sakoma: *Rugpjūtė ateis, dirbsi kaip šuon* (Dūnž, 310). Savita kolektyvinė atmintis – tradicinių kalendorinių švenčių papročiai ir tikėjimai, atspindintys labai gilią žemdirbiškojo etnoso patirtį (Klimka 2015, 31).

Patarimai sėjai, laiko nusakymas: *Rugius sėk, kai lapai pagelsta* (Kpž 3, 553). Būsimas derlius vertinamas atidžiai stebint *rugių* augimą, pavyzdžiui, želmenų aukštį pavasarį per *Jurgines* (balandžio 23 d.): *An Jurgio varna rugiuose kavojas – geri rugiai* (LKŽe, Grv). Apie būsimą derlių sprendžiama iš grybų sveikumo rudenį: *Jei kuriais metais baravykai labai kirmija, tai ir rugių želmenis tais metais labai kirminai kirs* (LKŽe, Grk).

Norint gauti gerą derlių svarbu laikytis tam tikrų papročių. Negalima triukšmauti, trunkytis, kad liūtys ar ledai neišguldytų *rugių*: *Ir sodžėlkose (kūdrose) nemušti kultūvėm, ba labai rugius primuš* (Dvž 2, 200); *Seradom nemožna šokc, ba rugius primušdzinėja* (Dvž 2, 200). Kirsti *rugių* žmonės rengdavosi per pilnatį – grūdai stambesni, gerai byra. Dėl oro sąlygų *rugiapjūtės* darbai gali ir susivėlinti, nes lietus, prasidėjęs per jaunatį, ilgai nesiliauja (Klimka 2015, 36). Paskutinio pėdo nei talkos vyrai nenori kirsti, nei moterys rišti; mat pravardžiuojamas tas pėdas *boba* (Balys 1986, 176). Šis paprotys neabejotinai atspindi javo dvasios įvaizdį. Pabaigtuvių vainiko grūdus, pašventintus per *Žolinę*, suberdavo į sėklą (Balys 1986, 195). Ypač svarbu saugoti derlių nuo pelių: *Pirmu rugių vežimu būdavo parvežami nuo kryžkelės ar trijų laukų paimti akmenukai ir padedami į šalinę, kad pelės rugių nekapotų* (LKŽe).

9. RUGIO terminologiniai junginiai

Leksema *rugys* vartojama negausiuose botanikos terminologiniuose junginiuose: *afrikinis rugys* (*Secale africanum*), *sėjamasis rugys* (*Secale cereale*), *miškinis rugys* (*Secale sylvestre*), *rugys duoninis*, *rugys graudžiasis*¹⁷ (*Secale fragile*), *žieminiai rugiai* (*S. sereale hibernum*); *vasaručiai rugiai* (*S. cereale aestivum*) ir šio junginio sinonimas *atuoriečiai*; *vasariniai rugiai* (*S. cereale*). Greičiau prinokstanti byranti rugių veislė – *biruoliai rugiai*: *Biruoliai rugiai lengvi kult* (LKŽe, Ad) ir kt. Lietuvoje dabar auginami *žieminiai sėjamieji rugiai*. *Vasariniai rugiai* nesėjami. Skiriamos *rugio* rūšys ir porūšiai pagal:

1) sėjimo laiką – *žiemkenčiai*; sėjami rudenį – *žieminiai rugiai* (*S. sereale hibernum*), sėjami pavasarį – *vasariniai rugiai*, *vasaručiai rugiai* (*atuoriečiai*) (*S. cereale aestivum*) arba *vasarojus*: *Būdavo laukas sudarytas an trijų dalių: pūdymas, vasarojus ir rugiai žieminiai* (KpŽ 3, 552);

2) grūdo arba varpų dydį ir požymius: *biruoliai rugiai* ‘greičiau prinokstanti byranti rugių veislė’: *Biruoliai rugiai lengvi kult* (LKŽe, Ad).

Rugiai kaip pagrindiniai duoniniai javai sudaro kolekcijas su *kviečiais*. *Rugius* ir *kviečius* sėja lauke kartu kaip mišinį (*rugpūriai* ir *kvietrugiai*¹⁸). *Rugiams* ir *kviečiams* reikalingos panašios žemės įdirbimo, sėjos, pjūties sąlygos: *Atkartojam žemę rugiam, kviečiam* (KpŽ 3, 552); *Rugiai ir kviečiai jau nupjauti* (DvŽ 2, 200); *Kviečius i rugius, šalčių nebijančius, sėja an žiemos, žiemkenčiai vargingai visus šalčius išbūva* (ZanŽ 3, 744).

Rugiai reguliariai minimi keturių pagrindinių javų eilėje: *rugiai, kviečiai, miežiai, avižos*. Paprastai *rugiai* yra pirmieji ir tai rodo aukštą šio javo vertinimą: *Rugio grūdas plonesnis ir pailgesnis, o miežiai toki stambesni biskį* (PPAŽ 2, 353); *[Malūne] rugius malė ir miežius, ir avižas, ir grikius, visą javą malė* (PPAŽ 2, 353).

Rugiai sudaro opozicijas su:

1) *piktžolėmis* – naudingas / nenaudingas: a) *rugiągėlėmis, vosilkomis, dirsėmis, kūkaliais*: *Koki čia rugiai – vienos rugiągėlės* (DrskŽ, 310); *Dievas sėja rugius, o velnias – kūkalius* (AŽ, Vlk); *Vosilkos tokios rugiuose auga* (DvŽ 2, 200); *Prasti metai – daug kūkalių rugiuose* (LKŽe, Skr); *Rugiągėlės, kad dar jų ir nėra, jau išnyko kaip rugių nesėja* (PPAŽ 2, 353); *Atvažiavo ir vėl išvažiavo musę kandęs, nė rugių, nė dirsių negavo* (LKŽe, Skrb); *Yr ruginė dirsė* (ŠvakžŽ 2, 156); b) *smilgomis*: *Rugiai – dirsa arba smilga* (LKŽe, Ker).

2) su kitais *javais*: a) *kviečiais*: *Svarbiau rugys būdavo, tas kvietys tai ne* (ZanŽ 2, 579); b) *avižomis*: *Kuliam pėdus ruginius ar avižinius* (ZtŽ, 564); *Ruginiai, avižiniai pelai* (ŠvakžŽ 2, 156); c) *linais*: *Reiks rugeliai pjauti ir lineliai rauti* (LKŽe,

17 Jo sinonimas – *miškinis rugys*.

18 LKŽe užfiksuotos dvi reikšmės: 1. ‘rugiai, sumaišyti su kviečiais’; 2. ‘tokia rugių rūšis’.

Dbg); d) grikiais: *Rugiai rugiami, o grikiai grikiami* (ZtŽ, 564); e) vikiais: *Vikeliai daugiausia rugiuos augdavo* (KpŽ 3, 553).

Taigi lietuvių tarmių leksikografiniai šaltiniai leidžia rekonstruoti leksinį semantinį *rugio* lauką, atspindintį sąvokos struktūrą tarminiame diskurse. Žodynų duomenys grupuojami pagal Liublino etnolingvistikos mokyklos pateiktą fasetų sąrašą:

[ESMINĖ KATEGORIJA] – varpinis, žieminis javas, duoninis javas,

[PAVADINIMAI, DERIVATAI] – vasaručiai, rugpalaikiai, kvietrugiai, atuodogiai, atuoriečiai; rugelis, rugutis, rugaitis,

[HIPERONIMAI] – javas, augalas, grūdas, želmuo, žiemkentys,

[HIPONIMAI] – vasaručiai, vasariniai, biruoliai, blokštiniai, žieminiai; afrikinis, sėjamas, miškinis, duoninis rugys,

[SAVYBĖS] – grūdas plonesnis ir pailgesnis, dideli, žali, paaugę, tankūs; kaip perkūno rugeliai,

[IŠVAIZDA] – kaip mūras, kaip siena, kaip giria, kaip jūra, kaip amalas, lygūs kaip nukirpti, aukščiau galvos, kaip rūta žalumo; gelsvi, gražūs, vešlūs, trąšūs; reti, menki, užjuodavę,

[DALYS] – laiškai, varpos (kaip vantos, bizūnai, kankorėžiai, keturkampės, ilgos, per sprindį, nesubrendusios, žalios, kaip žiurkės uodegos), šaknys, šiaudai (rugienojai, rugojai, rugieniai, rugiena; ilgi, stori kaip pirštai; stogams dengti, sodams verti, pinti), grūdai (kaip riešutai),

[BŪSENOS, VEIKSMAI] – auga, žaliuoja, plaukėja, laiškuoja, žydi, išvarpauja, rasoja,

[DAIKTAI] – duona, rugiasėtė, beralienė, blaškas,

[KIEKIS, KIEKYBĖ] – kaip miško, pėdas prie pėdo,

[VEIKSMŲ OBJEKTAS] – šventinama bažnyčioje, pina vainikus, pabaigtuvių vainiko grūdai šventinami per Žolinę; želmenyse gano gyvulius,

[LAIKAS] – rugiapjūtė, rugiapjūtys, rugsėjis, nuobaigos, pabaigtuvės, rugiavežtis, rugiavežtys, rugiavežys, rugiavežtė; prieš pilnatį,

[LOKALIZACIJA] – rugiai, rugiena, ražiena, ražai, parugė; rugių žemė, pūdymas, dobiliena, baltžemys, pilka žemė; krikštasuolė, šalinė,

[OPOZICIJOS] – su piktžolėmis (dirsėmis, kūkaliais, rugiagėlėmis, smilgomis); su kitais javais (kviečiais, avižomis, linais, grikiais, vikiais),

[KOLEKCIJOS] – su kviečiais,

[BENDRUMAS] – sėja, sėjos laikas, žemė, rugiapjūtė, malimas, kūlimas, laukų lankymas, užmokestis už darbą, piniginis vienetas,

[DARBAS] – kirtimas, pjovimas, blokšti, kulti, rugiapjūtė, rugiapjūtis; talka; rugiasėjis, rugsėjis, rugsėjys,

[IRANKIAI] – dalgelė, rugiapjovė, pjautuvas, spragilas, kultuvė, kultuvas, garnos,

[MAISTAS, PAŠARAS, GYDYMO PRIEMONĖ, NAUDA] – duona, meduolis, košė, sriubos, virtiniai, blynai; ruginė degtinė, gira; kailiams raugti, želmenys

margučiams marginti; vandeniui minkštinti, vonelėms nuo sukutų, karpoms gydyti, kompresams nuo rožės, užpilams; pinigų pakaitas, užmokestis už darbą,

[SPĖJIMAI, BURTAI, PRIETARAI, TIKĖJIMAI] – rugių boba; užkalbėjimams nuo grizo; patarimai sėjai, būsimo derliaus spėjimas iš želmenų dydžio pavasarį, grybų sveikumo rudenį, netriukšmauti, kad ledai ar liūtys javų neišguldytų; apsaugoti derlių nuo pelių; nenorėjimas kirsti ir rišti paskutinio pėdo,

[PAPROČIAI, APEIGOS] – prapjovos, svečias, diegas, gaspadorius, nuogalius, pjūties karalius, rugių lankymas,

[EKVIVALENTIŠKUMAS] – su kviečiu, su žmogumi (mėgsta matyti, yra tėvas, linksmi, bijo žolės; pagarba),

[SIMBOLIS] – kasdienybės, vertingumo.

Išvados

Remiantis lietuvių tarmių leksikografinių šaltinių duomenimis *rugys* Lietuvos valstiečiui, žemdirbiui, kaimo bendruomenės nariui yra ne tik maisto šaltinis ar biologinės egzistencijos pagrindas, bet ir reikšminga kalbos pasaulėvaizdžio¹⁹ interpretacijos dalis, kasdienybės simbolis, vertinimo matas, meilės tradicijoms atspindys. Savita kolektyvinė atmintis atspindi labai gilią žemdirbiškojo etnoso patirtį. Tai pagarbos duoklė protėvių paveldui.

Rugys lietuvių tautos tradicijoje – augimo, gyvybingumo, vaisingumo, kantrumo simbolis. Rugio grūdai simbolizuoja šeimos sėkmę, vaisingumą.

Rugys suprantamas kaip lygus žmogui, jam suteikiamos žmogui būdingos savybės. Rugių pėdas, vadintas *karaliumi*, *svečiu*, *gaspadoriumi*, buvo statomas troboje, garbingiausioje vietoje Kūčių vakarą, kad nebūtų bado. Žodžių iliustraciniuose pavyzdžiuose atsispindi ypatinga žmogaus pagarba *rugiui* kaip duonos davėjui.

Analizuojant lietuvių tarmių žodyną ir *Lietuvių kalbos žodyno* duomenis nustatyta, kad leksema *rugys* vartojama įvairiose leksikografinių straipsnių dalyse: 1) kaip antraštinis žodis leksikografiniuose straipsniuose; 2) definicijose ir iliustraciniuose sakiniuose; 3) kitų žodžių straipsnių iliustracijose (pvz., *javas*, *grūdas*, *želmuo*, *žiemkentys*); 4) terminologiniuose junginiuose (pvz., *afrikinis rugys* (*Secale africanum*), *sėjamasis rugys* (*Secale cereale*), *miškinis rugys* (*Secale sylvestre*)); 5) paremiuose; 6) frazeologiniuose junginiuose.

Leksikografinė *rugio* definicija išryškina šiuos kategorinius bruožus: augalas, varpinis (įvairios savybės: žiemkentys, status, tvirtas, tankus ir kt.), kasdienybės simbolis.

Lietuvių tarmių leksikografiniai šaltiniai leidžia rekonstruoti leksinį semantinį *rugio* lauką, atspindintį sąvokos struktūrą tarminiame diskurse.

19 Tekstai (pasakos, priežodžiai, dainos, žodynų definicijos ir pan.) apie rugį.

LITERATŪRA

- BALYS JONAS, 1986, Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai, *Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2020, Kultūrinė lingvistika: teorinės prielaidos ir metodai. DARBO definicijos *Slavų ir jų kaimynų aksiologiniame leksikone (LASiS) pavyzdys, Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 24–45.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2002, Etnolingvistyka, *Wielka Encyklopedia Powszechna* 8, Warszawa: PWN, 2002, 380.
- CHLEBDA WOJCIECH, 2010, W jakim zakresie słownik dwujęzyczny może być źródłem informacji etnolingwistycznej, *Etnolingwistyka i leksykografia*. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu, red. naukowa W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 201–208.
- GREIMAS JULIUS ALGIRDAS, 1985, Štai ką rugelis kalbėjo, *Metmenys* 49, 106–122.
- GRIGAS KAZYS, JONYNAS AMBRAZIEJUS, 1958, *Patarlės ir priežodžiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- KLIMKA LIBERTAS, 2015, Zanavykų tradicijos ir papročiai, *Esam zanavykai*, Vilnius: Meno žvaigždė, 31–48.
- KLIMKA LIBERTAS, 2017, Apie kalendorinius papročius Biržų krašte, *Žiemgala* 1, 17–22.
- KLIMKA LIBERTAS, 2019, Prapjovos – rugiapjūtės pradžia, *LRT Kultūra*, 2019-07-14, prieiga internete: www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1078445/libertas-klimka-prapjovos-rugiapjutes-pradzia
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 2008, Rasojančių rugių šventė, *Šiaurės Atėnai* 21(895), 10–11; 22(896), 10–11; 23(897), 10–11.
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 2012, Rugiapjūtė: svečias, jievaras, vainikas, *Tautosakos darbai* 44, 207–233.
- LEEŽ – Kulnytė Birutė, Lazauskaitė Elvyda (sud.) 2015, *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- MLE – *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2000–2021, prieiga internete: <https://www.mle.lt/straipsniai/rugiapjute>
- NORTINKUTĖ IRMA, 2012, *Lokaliniai ir regioniniai XX a. lietuvių liaudies medicinos savitumai*. Magistro darbas, Vilnius, 78.
- RUĖKE-DRAVIŅA VELTA, 1963, *Zur Sprachentwicklung bei Kleinkindern* 1, Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, 2016, *Kultūra kalboje*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĖ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, 2017, Vilnius: Akademine leidyba.
- SABALIAUSKAS ALGIRDAS, 1990, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslo.
- SAKALAUŠKIENĖ VILIJA, 2014, Lietuvių tarminių žodynų tipai ir jų rengimo principai, *Leksikografija ir leksikologija* 4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 141–157.
- SMETONIENĖ IRENA, SMETONA MARIUS, RUTKOVSKA KRISTINA, 2019, *Kalba. Tauta. Valsybė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, 2017, red. J. Bartmiński: 2. *Rośliny*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, 199–245.
- TOLSTOJ NIKITA, 1992, Język a kultura (Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki), *Etnolingwistyka* 5, 15–25.
- TRIMAKAS RAMŪNAS, 2001, Lietuvos kaimo vaistininkystės tradicijos XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje, *Liaudies kultūra* 3(78), 18–27.

ŠALTINIAI

- DrskŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DūnŽ – Vitkauskas Vytautas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- DvŽ – *Dieveniškinių šnektos žodynas* 1–2, moksl. red. D. Mikulėnienė, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005–2010.
- JrbŽ – *Jurbarko šnektos žodynas*, rankraštis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KltŽ – Vilutytė Angelė, *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KpŽ – Vosylytė Klementina, *Kupiškėnų žodynas* 1–4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007–2013.
- KrtnŽ – Aleksandravičius Juozas, *Kretingos tarmės žodynas*, sud. D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KzRŽ – Pupkis Aldonas, *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009.
- LKPŽ – Vosylytė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, elektroninis variantas 2015, prieiga internete: www.lkiis.lki.lt/palyginimu
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, 1941–2002, elektroninis variantas, redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: www.lkz.lt
- PPAŽ – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016–2019.
- VdsŽ – Markevičienė Žaneta, Markevičius Aurimas, *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ŠvakžŽ – Vanagienė Birutė, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos* 1–2, 2014–2015.
- ZanŽ – *Zanavykų šnektos žodynas* 1, vyr. red. A. Pupkis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003; *Zanavykų šnektos žodynas* 2–3, vyr. red. V. Sakalauskiene, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004–2006.
- ZtŽ – Vidugiris Aloyzas, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

VIETOVARDŽIŲ SUTRUMPINIMAI

Ad	– Adūtiškis, Švenčionių r.	Lkv	– Laūkuva, Šilalės r.
Akm	– Akmėnė	Lnkv	– Linkuvà, Pakruojo r.
Alk	– Alksnėnai, Vilkaviškio r.	Lš	– Liškiavà, Varėnòs r.
Alv	– Ālovė, Alytaūs r.	Lz	– Lazūnai, Baltarusija
Alvt	– Alvitas, Vilkaviškio r.	Lž	– Laižuva, Mažeikių r.
Ant	– Antālieptė, Zarasų r.	Ml	– Mielagėnai, Ignalinos r.
Aps	– Āpsas, Baltarusija	Mlt	– Molėtai
Ar	– Ariógala, Rasėnių r.	Mrj	– Marijampolė
Btr	– Bařtininkai, Vilkaviškio r.	Pb	– Pabėržė, Vėlniaus r.
Dbč	– Dubičiai, Varėnòs r.	Pls	– Pelesà, Baltarusija
Dbg	– Dubingiai, Molėtų r.	Plv	– Pilviškiai, Vilkaviškio r.
Dbk	– Debeikiai, Anykščių r.	Pns	– Pėniskas, Lenkija
Dg	– Daūgai, Alytaūs r.	Pp	– Papilė, Akmėnės r.
Dglš	– Daugėliškis, Ignalinos r.	Prn	– Prėnai
Dkš	– Dauksiai, Marijampolės r.	Prng	– Paringys, Ignalinos r.
Dkšt	– Dūkštas, Ignalinos r.	Rdn	– Raudėnai, Šiaulių r.
Dl	– Dėltuva, Ukmergės r.	Sb	– Subāčius, Kūpiškio r.
Ds	– Dūsetos, Zarasų r.	Sk	– Skaistgirys, Jėniškio r.
Dsm	– Dūsmėnys, Trākų r.	Skdv	– Skaudvilė, Tauragės r.
Dv	– Dievėniškės, Šalčininkų r.	Smal	– Smālvos, Zarasų r.
Ēr	– Ēriškiai, Pānevėžio r.	Srv	– Survilėškis, Kėdānių r.
Erž	– Eřžvilkas, Jurbarko r.	Sdk	– Sudeikiai, Utenòs r.
Gdl	– Gudėliai, Marijampolės sav. ter.	Srj	– Seirijai, Lazdijų r.
Grdm	– Gařdamas, Šilutės r.	Stk	– Stākliškės, Prėnų r.
Grv	– Gervėčiai, Baltarusija	Sug	– Suginčiai, Molėtų r.
Gs	– Geistarai, Vilkaviškio r.	Šd	– Šeduvà, Radvilėškio r.
Ign	– Ignalinà	Šlčn	– Šalčininkai
Imb	– Imbradas, Zarasų r.	Šn	– Šunskai, Marijampolės sav. ter.
Jdr	– Judrėnai, Klaipėdos r.	Šts	– Šatės, Skuòdo r.
Jnš	– Jėniškis	Tj	– Taujėnai, Ukmergės r.
Klt	– Kaltanėnai, Švenčionių r.	Trk	– Tirkšliai, Mažeikių r.
Km	– Kamajai, Rėkiškio r.	Tvr	– Tverėčius, Ignalinos r.
Knt	– Kantaūčiai, Plūngės r.	Vl	– Veliuonà, Jurbarko r.
Kp	– Kūpiškis	Vlk	– Valkiniškai, Varėnòs r.
Krd	– Kirdeikiai, Utenòs r.	Vn	– Vainūtas, Šilutės r.
Krsn	– Krosnà, Lazdijų r.	Vvr	– Veivėrženai, Klaipėdos r.
Krš	– Kuršėnai, Šiaulių r.	Všn	– Vėėsintos, Anykščių r.
Krž	– Krāžiai, Kėlmės r.	Zr	– Zarasai
Ktk	– Kūktiškės, Utenòs r.	Žl	– Žėlva, Ukmergės r.
Lkč	– Lekėčiai, Šakių r.		

Ethnolinguistic Information about RUGYS (Rye) in Lithuanian Dialect Dictionaries

Summary

The article analyzes what ethnolinguistic information about rye can be read in the entries of Lithuanian dialect dictionaries. The research data were selected from thirteen dictionaries of Lithuanian dialects and the comprehensive *Lietuvių kalbos žodynas* (Dictionary of the Lithuanian Language). Thus, dialectal dictionaries are an excellent source of lexical semantic research based on the research methodology of the linguistic image of the world. The research presented in the article was inspired by the *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) (Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols) published by the Lublin Ethnolinguistic School.

An attempt is being made to find an answer to the question whether *rugys* (rye) is just a source of food and a basis for biological existence for Lithuanian farmers and rural residents? It is assumed that rye is synonymous with bread as a gift from God to farmers.

According to folklore sources, people sacrificed the best stook of rye to God. According to the tradition of the Polish people, rye is a symbol of abundance, wealth, kindness; according to the tradition of the Lithuanians it is a symbol of growth, vitality, fertility and endurance.

Analyzing the data of Lithuanian dialect dictionaries and the *Dictionary of the Lithuanian Language* it was established that the lexeme *rye* is used in various parts of lexicographic articles: 1) as a title word in dictionary entries; 2) in definitions and illustrative sentences; 3) in the illustrations of entries of other words (for example, crops, grain, shoot, winter crops); 4) in terminological compounds (e. g. African rye (*Secale africanum*), annual cereal (*Secale cereale*), cereal grass (*Secale sylvestre*); 5) in paremias; 6) in phraseological compounds.

The lexicographic definition of the lexeme *rye* highlights the following features of the category: a plant, eared (various properties: winter crop, upright, strong, dense, etc.), a symbol of everyday life. The illustrative examples of the words reflect man's respect for rye as a plant that gives bread.

KEYWORDS: RYE, linguistic view of the world, ethnolinguistics, dialectal dictionary, definition.
